www.turkishstudies.net/history

Turkish Studies - Historical Analysis

eISSN: 2667-5552

Research Article / Araştırma Makalesi

INTERNATIONAL
BALKAN
UNIVERSITY
Sponsored by IBU

Muş Mutasarrıfının 1880 Tarihli Layihasına Göre Muş Livası ve Kazaları

Mus Province and Its Counties According to the Muş Executives' Layiha Dated 1880

Hacer Göl*

Abstract: The dictionary meaning of the word layiha used in the Ottoman bureaucracy is to translate something thought into writing. In other words, from time to time state officials prepare documents related to the issues of the country and express the solutions. In the Ottoman Empire layiha was used as two different types of documents: report and draft. Layihas written by bureaucrats who have knowledge about their regions are important in terms of the economic, social and cultural status of the region with which they are dealing. Thus, the state was not only able to obtain information about the situation and needs of the people but also search for how to use its resources and find solutions to the problems in the region. Muş became a region where the majority of Turks, Armenians and Kurds lived during the Ottoman Empire. In the 1880s, while the Russian influence on Armenians in the Eastern Anatolia Region and especially in Muş was felt, it was seen that Armenians entered a process leading to the gangs. The importance of Layiha here is to give us information about Muş immediately before these developments. This layiha was sent to Istanbul on November 1, 1880 by Muş Executive (20 teşrini Evvel 296). Information about the population, geographical, economic and social conditions of Muş, roads, transportation, communication and the needs of the region were determined. Not only Muş itself but also the population, accidents, needs of the country and people in Muş were also determined and presented to the relevant authority. In addition, the security, peace, economic development, education, preparing a better future for people, the provision of people's jobs and supplies, military, judiciary, education, madrasas, foundation, public order and provincial administration to increase the income and strengthening issues in Muş and its environment are available in the content of this layiha. When the layihas about Muş were examined, it could be seen that Muş was often mentioned with Bitlis. Therefore, the layihas prepared were also on Bitlis/ Muş. Although there is also some information about Bitlis in this layiha, the subject of the article, the limitation of the subject, the analysis of the information and evaluations were carried out on Muş.

Structured Abstract: The dictionary meaning of the word layiha used in the Ottoman bureaucracy is to translate something thought into writing. In other words, from time to time state officials prepare documents related to the issues of the country and express the solutions. In the Ottoman Empire layiha was used as two different types of documents: report and draft. Layihas written by bureaucrats who have knowledge about their

* Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi
Assist. Prof. Dr. Lecturer, Bitlis Eren University, Faculty of Science and Letters, History Department, Contemporary Age History
ORCID 0000-0003-2371-7947
hacergol@gmail.com

Cite as/ Atıf: Göl, H. (2020). Muş mutasarrıfının 1880 tarihli layihasına göre Muş livası ve kazaları, *Turkish Studies - History*, 15(1), 301-315. <https://dx.doi.org/10.29228/TurkishStudies.40517>

Received/Geliş: 11 January/Ocak 2020

Accepted/Kabul: 20 March/Mart 2020

Copyright © INTAC LTD, Turkey

Checked by plagiarism software

Published/Yayın: 24 March/Mart 2020

CC BY-NC 4.0

regions are important in terms of the economic, social and cultural status of the region with which they are dealing. Thus, the state was not only able to obtain information about the situation and needs of the people but also search for how to use its resources and find solutions to the problems in the region.

In the history of the Ottoman Empire, the period of Tanzimat and Constitutional Monarchy was important. Many innovations initiated during the Tanzimat period were tried to be implemented in the Constitutional Monarchy period. It is known that there were some attempts towards centralization especially in the administrative structure. Although the Ottoman Parliament was closed with the excuse of the 1877-1878 Ottoman-Russian War, also known as the 93 War, a new process was initiated towards a parliamentary administration. Many innovations have been made and implemented. The 1880s, which coincided immediately with this period, represent an end in terms of pointing to these developments and a new beginning.

Muş has large and fertile plains in Eastern Anatolia. While the Murat River and the other tributaries of the Euphrates irrigate this plain, the rich mineral deposits have always made the region attractive. It has an important potential especially in terms of gold and iron ore. Due to these characteristics, it has been inhabited since the earliest periods of history. In addition to these, the people who settled there built sanctuaries and attributed some religious importance to them.

Muş became a region where the majority of Turks, Armenians and Kurds lived during the Ottoman Empire. In the 1880s, while the Russian influence on Armenians in the Eastern Anatolia Region and especially in Muş was felt, it was seen that Armenians entered a process leading to the gangs. Especially for Armenians, who were also supported by the foreign states, these gangs would reach such a dimension that they caused in many problems in Ottoman Empire in the following periods. When external interventions joined, the situation became more complicated. The importance of Layihan here is to give us information about Muş immediately before these developments.

When the layihās about Muş were examined, it could be seen that Muş was often mentioned with Bitlis. Therefore, the layihās prepared were also on Bitlis/ Muş. Although there is also some information about Bitlis in this layiha, the subject of the article, the limitation of the subject, the analysis of the information and evaluations were carried out on Muş. This layiha was sent to Istanbul on November 1, 1880 by Muş Executive (20 teşrini Evvel 296). Information about the population, geographical, economic and social conditions of Muş, roads, transportation, communication and the needs of the region were determined. Not only Muş itself but also the population, accidents, needs of the country and people in Muş were also determined and presented to the relevant authority. In addition, the security, peace, economic development, education, preparing a better future for people, the provision of people's jobs and supplies, military, judiciary, education, madrasas, foundation, public order and provincial administration to increase the income and strengthening issues in Muş and its environment are available in the content of this layiha.

There is also information about the needs, well-known people, the statistical information given, the population, the population that can go to the military, life and death rates, the products grown in the region, the ways in which transportation is used and the status of the passages on these roads in some counties of Muş. While this information was important for determining the military potential of the region, it is estimated that this information was also evaluated when planning the military force for the state. When these statistical data were searched, it was understood that Malaria was one of the most important diseases of the period and region. It is also reported that this disease caused many deaths in Muş and its surrounding counties. There is also information about the families in Muş, who are economically wealthy and have a reputation. The leading people of the region, who have the say, have been identified and, if necessary, the persons who will provide unity and order in and around Muş have been reported to the centre.

When Mus and its accidents in Layiha are taken into consideration, it is seen that the economic situation was very bad especially in Varto county. Death due to hunger was the most important example. Muş executives have also proposed solutions to prevent these deaths. Shops, cereals, repairs, etc., what the region needs were determined and presented to the central government in Istanbul. It is especially emphasized that an agricultural engineer as well as agricultural seeds were needed for agricultural development. It was also reported that the establishment of a warehouse where the cereals obtained from the region could be collected would solve a number of food supply problems in the region.

The roads connecting Muş to the region were of great importance in transportation and communication. There is also information about the post offices and ranges that were needed on these roads.

As it can be understood from Layiha, the opening of the necessary ranges and post offices to the designated places was urgent for a healthier and easier communication. In addition, since the bridges built on the waterways became unusable, these important passages were requested to be repaired. The study will be based on the evaluation and analysis of Muş in 1880 according to the recordings in the layiha.

Keywords: Contemporary Age History, Layiha, Mus, Malazgirt, Varto, Bulanık, Population, Census

Öz: Osmanlı bürokrasinde kullanılan layiha kelimesinin sözlük anlamı düşünülen bir şeyin yazı haline getirilmesidir. Bir başka ifadeyle, zaman zaman devlet görevlilerinin ülke meseleleri ile ilgili olarak hazırlayıp tespit ve çözümleri ifade ettikleri belgelerdir. Böylece devlet bu layihalar sayesinde halkın durumu ve ihtiyaçları hakkında bilgi edinirken hem de kaynaklarını nasıl kullanacağını ve bölgelerdeki sorunlara nasıl çözümler üreteceğine ilişkin arayışlara girebilmiştir. Muş, Osmanlı Devleti döneminde Türkler çoğunlukta olmak üzere Ermeni ve Kürtlerin de yaşadığı bir bölge niteliğini almıştır. 1880'lere gelindiğinde Doğu Anadolu Bölgesinde ve özellikle de Muş'ta Ermeniler üzerinde Rus etkisi yeni yeni görülürken, Ermenilerin de çeteleşmeye giden bir sürece girdikleri görülmektedir. Layihanın buradaki önemi ise hemen bu gelişmelerin öncesindeki Muş ile ilgili bize bilgi vermesidir. Adı geçen bu layiha Muş Mutasarrıfı tarafından 1 Kasım 1880 (20 Teşrin evvel 296) tarihinde İstanbul'a gönderilmiştir. Layihada; Muş'un nüfusu, coğrafi, ekonomik ve sosyal durumu, yolları, ulaşımı, iletişimi gibi konularda bilgiler ve bölgenin ihtiyaçları hakkında tespitler yapılmıştır. Sadece Muş değil aynı zamanda Muş'un kazalarındaki nüfus durumu, memleketin ve insanların ihtiyaçları tespit edilerek ilgili makama sunulmuştur. Ayrıca Muş'un ve çevresinin güvenliği, huzuru, ekonomik gelişmesi, eğitimi, insanlara daha iyi bir gelecek hazırlanması, insanların ihtiyacı olan iş ve işlerinin temini, askeriye, adliye, maarif, medreseler, vakıf, asayiş ve vilayet idaresinin ıslahı, vilayet gelirlerinin artırılması ve güçlendirilmesi konuları, layihasının içeriğinde mevcuttur. Muş ile ilgili layihalar incelendiğinde tarih içerisinde Muş çoğu zaman Bitlis ile birlikte anılmıştır. Bu nedenle hazırlanan layihalar da Bitlis/Muş üzerine olmuştur. Her ne kadar Bitlis ile ilgili bilgilere de bu layiha içerisinde yer almaktaysa da konu sınırlandırmasına gidilerek Muş ile ilgili kısım yani Muş üzerine yapılan bilgi ve değerlendirmelerin tahlili makalenin konusunu oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yakınçağ Tarihi, Layiha, Muş, Malazgirt, Varto, Bulanık, Nüfus, Tahrir

Giriş

Çalışmamıza konu olan 1880 yılı Osmanlı Devleti için kendisinden önceki bir takım siyasi ekonomik ve sosyal sorunlarıyla birlikte gelen bir yıldır. Bilindiği üzere 1876'da Meşrutiyet ilan edilmiş, Osmanlı Devleti'nin ilk anayasası Kanuni Esasi yürürlüğe konmuş, 1877'de parlamentolu bir sisteme geçilmiş ancak kısa süre sonra 93 Harbi olarak da bilinen 1877-1878 Osmanlı- Rus Savaşı bahane edilerek meclis kapatılmıştı. Ancak büyük devletlerin baskıları sonucu reform çabaları bundan sonra da devam etti. Osmanlı Devleti'nde ülke yönetiminde aslında Tanzimat Dönemi'nde önemli düzenlemeler yapılmış ve II. Abdulhamid devrine gelindiğinde, yeni yönetim biçimi kurum ve kuruluşlarda yerleşmeye başlamıştı. Ne var ki çağdaşlaşma yolunda yapılan bu düzenleme ve tasarımlarla, kâğıt üzerinde bir takım yenilikler getirilmiş olmasına rağmen, uygulamada beklenen olumlu sonuca ulaşamamıştı. Kanun ve yönetmeliklerle, kaza, sancak, vilayet yönetiminin nasıl olacağı en ince ayrıntılarına kadar belirlenmiş olması yeterli değildi. Ülke yönetiminde sık sık kabine değişiklikleri yaşanması denetim mekanizmasının da yavaşlamasına sebep oluyordu. Eski alışkanlıklarından kurtulamayan yöneticiler ülkenin her tarafında sorun olmayı sürdürmekte idiler. Geleneksel olarak görülen bu tutuma, II. Abdulhamid döneminde yeni sorunlarında eklendiğini görmekteyiz (Çadırcı, 1992, S.3, s. 414).

Her ne kadar yapılan reformlar, siyasetteki dalgalanmalar ülke gündemindeyse de bunlardan daha fazla önem taşıyan bir konu daha vardı ki bu da; 93 Harbi'nin getirdiği mali sıkıntılardı (Pamuk, Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi, 2016, s. 111-125). Osmanlı Devleti Teselya'daki sınırını Yunanistan'a karşı korumak üzere sevk edilen kuvvetlere bile birkaç aydan beri maaşlarını veremeyecek kadar kötü duruma gelmişti. Harp sırasında yapılan Berlin Antlaşması ile

önemli toprak kayıpları olmuş, buna bağlı olarak Anadolu'ya göç giderek yoğunlaşmıştı. Göçmenlerin vilayetlere dağıtılmaları, yerleşip barınmalarının sağlanması önemli bir sorun haline gelmişti. Vergilerin toplanmasında yaşanan güçlükler ve aldığı borçları ödeyemeyen Osmanlı Devleti büyük güçlerin baskısı sonucunda vergi gelirlerinin bir bölümünü yabancı alacaklılar adına toplayacak ve Avrupa'ya aktaracak bir örgütün kendi toprakları üzerinde kurulmasına izin verdi (Pamuk, Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi, 2015, s. 232). Hatta çözüm olarak İngiltere'den kredi alınması teşebbüsünde de bulunuldu (Kurat, 1968, s.180). Diğer yandan iç ayaklanmalar, özellikle Ermeni olayları, bütün boyutlarıyla bu dönemde ortaya çıkmış bulunuyordu (Sonyel, 2009, s. 143-230).

II. Abdülhamid içeride ve dışarıda birçok sorunla boğuşmaktaydı. Bu sorunlardan biri olan ekonomiyi düzeltmek için öncelikle devlet masraf ve gelirlerinin tespiti yoluna gitmek istedi. Her ne kadar bu konuda dönemin İngiltere elçisi Henry Layard kendisini uyarak bu işi Osmanlı memurları ile değil bölgelerde bulunan Avrupa memurları ile yapması tavsiyesinde bulunmuşsa da bu kabul görmedi. Devletin durumu ve bu durumdan çıkma hal çarelerinin bulunması için devlet adamlarından görüş ve teklif istendi (Kurat, 1968, s. 180). Osmanlı Sultanı yayınladığı muhtıra-i hümayun ile de devlet adamları, vali ve mutasarrıflardan, bulundukları bölgenin genel durumu ve problemlerini kapsayan raporlar istedi. Bu istek doğrultusunda ülkenin her tarafından hükümet merkezine layihalar gönderilmeye başlamıştı (Çadırcı, 1992,S.3, s. 415).

1. Osmanlı Devletinde Layihalar

Layiha, Arapça "levh" kökünden gelen bir kelime olup lügat manası, "düşünce, niyet, tasavvur demektir. Ayrıca "Bir görüş ve düşünceyi belirten yazı" anlamını da taşır. (Şemsettin Sami, 2017, s. 1236) Osmanlıca sözlüklerde "bir madde hakkında tafsilatı havi kaleme alarak makam-ı resmîyeden birine takdim edilen varakadır" şeklinde tarif edilir (Oğuz, 2001, s. 2). Osmanlı bürokrasinde, düşünülen bir şeyin kaleme alınması, yazı haline getirilmesidir (Devellioğlu, 2001, s. 544). Bir başka ifadeyle, zaman zaman devlet görevlilerinin ülke meseleleri ilgili olarak hazırlayıp tespit ve çözümleri ifade ettikleri belgelerdir. Osmanlı Devleti'nde layiha, rapor ve taslak olmak üzere iki ayrı belge türü şeklinde kullanılmıştır (Kütükoğlu, Ankara 2003,C.27, s. 116). Devlet yönetiminde çeşitli nedenlerle zaman zaman çeşitli konularda bu tür raporlara ihtiyaç duyulmuştur.

II. Abdülhamit döneminde devletin içinde bulunduğu durum göz önüne alındığında hangi alanlarda ıslahat gerekli olduğunu tespit etmek gerekliliği ortaya çıkmıştır. Yayımlanan bir irade-i saniye ile devletin kurumlarında görülen eksikliklerin zamanın ihtiyaçlarına göre yeniden düzenlenmesi ve devlet ile tebaa arasındaki ilişkilerin gözden geçirilmesi, çevremizdeki milletlerle ilişkilerin yürütülmesinde gerekli olan politikanın belirlenmesi, memleketin servetinin artırılması, devletin gelirin çoğaltılması, devletin güçlendirilmesi hususları yer almasının yanında, insanların huzur ve güven içerisinde yaşamalarını temin etmek, iş, sanat, eğitim yolu ile insanların yaşadıkları yerlerin imarı ve ekonomik yönden yaşadıkları yerin yeterli hale getirilmesi için çareler aranması hususları dile getirilerek, çalışmaların bu esaslar çerçevesinde yürütülmesi istenmişti (Oğuz, 2001, s. 41). Kısaca insanlara iş, aş sağlanarak, huzur ve güvenliği esas alacak, halk içerisinde adil bir yönetim sağlamak amacıyla vilayetlere bir irade gönderilmiş ve buraları yönetenlerin fikirleri alınmak suretiyle devlet gelirlerinin tespiti, bu gelirlerin nerelere harcanacağını belirlenmesi ve hangi alanlarda reformların yapılması gerektiği netleştirilmeye çalışılmıştır.

Muş ile ilgili layihalar incelendiğinde yukarıda belirtilen hususlar, bu layihalarda da görülmektedir. Yani Muş ve çevresinin güvenliği, huzuru, ekonomik gelişmesi, eğitimi, insanlara daha iyi bir gelecek hazırlanması, insanların ihtiyacı olan iş ve işlerinin temini, askeriye, adliye, maarif, medreseler, vakıf, asayiş ve vilayet idaresinin ıslahı, vilayet gelirlerinin artırılması ve güçlendirilmesi konuları, Bitlis/Muş layihalarının konularını teşkil eder. Ancak daha önce Osmanlı Devleti içerisinde Muş'un yeri ve önemine değinmek daha yerinde olacaktır.

2. Osmanlı Devleti'nde Muş'un Önemi

Muş, Murat Nehri'nin orta mecrasında, Fırat'ın kollarının suladığı bereketli bir ovanın ortasında yer alıyordu. Çevresindeki dağlar altın ve demir cevherleri açısından zengindi. Yaylaları koyun, keçi ve diğer küçükbaş hayvan sürülerini otlatmak için uygundu. Muş'un verimli toprakları ovayı çok değişik türde tahıl sebze ve meyvenin yetiştirildiği bir tahıl ambarına dönüştürmüştü (Hovannisian, 2016, s. 8-9).

Tarih içerisinde Urartu Krallığı'nın da önemli merkezlerinden biri olan bölge nüfusu çoğunlukla Türkler olmak üzere Kürt ve Ermenilerden oluşuyordu. Yüzyıllarca bir arada huzur içinde yaşayan bu unsurların barış içindeki hayatı 1879 yazından itibaren değişmeye başladı. Bölgede yaşayan Kürt kabileleri birbiri ile mücadelelere başladı. Bu nedenle birçok kişi yaralanmış, birçok kişi de ölmüştü. Bölge halkı devlete vergi vermekte de zorlanıyor ve sorun çıkarıyordu. Devletin düzenli vergi toplayamaması memurların maaşlarının ödenememesine yol açıyordu. Burada meydana gelen gasp, soygun ve devlete muhalif hareketler huzursuzluğu artırdı (Turkey. No.6 (1881)Further Correspondence Respecting The Condition Of The Populations In Asia Minor And Syria (In Continuation Of "Turkey No.23 (1880") , 1881, s. 193-194). Buna bir de Kürtler ve Ermeniler arasındaki anlaşamamazlıklar eklenince durum daha da kontrolsüzleşti.

Muş, Ermeniler için hem Hristiyanlıktan önceki dönemde hem de Hristiyanlık döneminde önemli şehirlerden biri idi. Ermeni ailelerin buraya yerleştiği ve bölgedeki diğer unsurlarla yaşamını devam ettirdiği bir bölgeydi. Dini ve manevi açıdan da Muş'un Ermeniler için ayrı bir yeri vardı. Alfabelerinin yaratıcısı ve Hristiyanlığın aziz mertebesine çıkmış olduğuna inandıkları savunucuları Mesrob Maşdots'un buraya yakın bir yerde doğmuş olduğuna inanırlardı. Hristiyanlıktan önce de Ermenilerin en önemli pagan tapınak külliyesinin bu bölge olduğuna inanılıyordu (Hovannisian, 2016, s. 10).

Hristiyanlıkları döneminde burada inşa ettikleri Surp Garabet Manastırı dini açısından önemli bir merkez haline getirilmişti. Burası Rusya, İran ve Osmanlı Devleti'nin çeşitli eyaletlerinden gelen Hristiyan hacıların uğrak yeri olmuştu. Bölgeye iki Ermeni piskoposunun atanmış olması da buraya verilen önemin belirtisiydi (Hovannisian, 2016, s. 125). Osmanlı Devleti'nin imzaladığı Yeşilköy (Ayastefanos) Antlaşması ile Rusya gözetiminde Ermeniler için reform yapılması kararlaştırılmıştı. Ancak bu reform isteği özellikle Rusya'nın bölgedeki Ermenileri kışkırtması ile özerk bir devlet kurmak için ayaklanmaya ve çetecilik hareketine dönüştü. Sadece Ruslar değil İngiltere'de Ermeni Meselesinin ortaya çıkmasını teşvik etmişti. Bu devletlerin esas amacı Osmanlı topraklarından pay alabilmek, coğrafya da kendileri için yeni taşeron güçler oluşturmaktı. Bu amaçları uğruna da Ermenilere bile acımayarak onları devlete karşı kışkırttılar (Pehlivanlı, 1997, s. 21).

Muş ve özellikle de Surp Garabet Manastırı ateşli Ermeni teröristlerinin yetiştirildiği önemli merkezlerden biriydi. Bu manastır içinde kurulan matbaa ile bir dergi çıkarılmış ve Ermeni hareketinin yayılması için çaba harcanmıştır (Selvi, 2011, s. 29-30). Zamanla burası asıl Ermeni komitelerinin bakayalarının toplandığı bir merkez haline gelmişti (Bayraktar, 2007, s. 410). Bu isyanın tetikleyicilerinden ve Ermeni isyanlarında önemli rol oynayan kişilerden biri olan Mıgırdıç Krimyan'ın bölgeye atanan başpiskoposlardan biri olması bu anlamda önem taşımaktadır. Ancak esas olarak Anadolu Ermenilerini Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtanlar ve harekete geçirenler, Rusya ve Avrupa'da eğitim görmüş Ermeniler olmuştur. Bunlar, bu devletler ile sürekli ilişkilerde bulunarak ve buradan aldıkları emirleri uygulayarak kendi kendini yönetmeleri için Ermenileri örgütlemiş, para toplamış, silahlandırmış ve bu silahları kullanabilmeleri için de gerekli eğitimi vermişlerdir (Selvi, 2011, s. 29-30).

Ermenilerin silahlanması ile Kürt ve Ermeniler arasındaki çatışmalar günden güne daha da alevlenmiş ve devleti uğraştıran önemli konular arasına girmiştir Bölgede bulunan Avrupalı

temsilciler Ermenilerin şikâyet mercii haline gelmiş, meydana gelen olaylar büyütülerek destek alınmıştır. Ermenilerin şikâyetleri doğru ya da yanlış olmasına bakılmaksızın Avrupa basınına da yansıtılmış, gazetelerde çıkan dar ve küçük sütunlardaki haberler bile gerçeğin belirgin bir aktarımı gibi büyütülmüştür (Creagh, 1980 , s. 180).

Ermeniler üzerinde yabancı devletlerin hamiliği, bütün sorunlara bu devletlerin müdahale istekleri ve Osmanlı Devleti'nin yabancı devletlerin müdahalelerinin önünü kesebilmek için Ermenilerin sorunlarına öncelik tanınması bölgedeki huzur ortamını daha da çok bozdu. Kendilerine ne yapılırsa yapılsın şikâyetten vazgeçmeyen Ermeniler karşısında bölge halkının tek şikâyet mercii Osmanlı Hükümetiydi (Çırık, 2016, s. 10). Her geçen gün Avrupa Devletleri'nin artan baskısına maruz kalan hükümet ise durum karşısında çaresizdi. Ne yazık ki ülkenin her yerinde Ermeni olayları baş göstermeye başlamıştı. Bu nedenle de bölge daha sonraki zamanlarda en şiddetli çatışmalara sahne olacaktı. İşte bu durum öncesinde Osmanlı Devleti'nde Muş'un ne durumda olduğu önem taşımaktadır. Muş Mutasarrıfı tarafından devlet merkezine gönderilen layiha daha bu olayların arifesinde bölge hakkında durum değerlendirilmesi yapabilmek açısından önem taşır.

3. Muş İle İlgili İstanbul'a Gönderilen 1880 Tarihli Layiha

3.1. Layihada Muş'la İlgili Bilgiler

Muş Mutasarrıfı tarafından 1 Kasım 1880 (20 Teşrin evvel 296) tarihinde İstanbul'a gönderilen layiha dönemin Muş'u hakkında bize önemli bilgiler vermektedir. Özellikle Muş'un ihtiyaçları ve coğrafi, ekonomik ve sosyal durumu, yolları, ulaşımı, iletişimi konularında layihada önemli bilgiler layihada yer almaktadır. Bununla da kalınmayarak aynı zamanda Muş'un önemli sorunları ve bu sorunlara ilişkin çözüm önerileri de dile getirilmiştir. Layihayı inceleyerek Muş ile ilgili bilgileri değerlendirecek olursak buna göre;

3.1.1. Memleket İhtiyaçları

Muş'un ihtiyaçları ile ilgili olarak belirlenen unsurlar şu şekilde sıralanmaktadır (BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi). BOA. YPRK. UM. Dosya: 4/10, s. 16):

- Muş'tan hiçbir cihete (yöne) yol olmadığından ahali ve tüccar nakliyeden dolayı oldukça zor durumdadır. Erzurum yönünden kısmen ticaret yapılan bir şose yol mevcut olduğu gibi, Diyarbakır'a kadar aynı şekilde bir bozuk yol mevcuttur. Bu iki bozuk yol ile ahali ihtiyacını karşılamakta ve tüccarlar da zor şartlar altında mal getirip, mal sevk etmeye çalışmaktadırlar.
- Posta işlemleri olmadığından, buradan bir yere gerek mektup gerekse emanet naklinde oldukça zorluk çekilmektedir. Bilhassa haberleşme ve posta işlerini gerçekleştirmek için Bitlis ve Erzurum'a kadar sekiz mevkide menzilhane ihdasıyla, bu menzilhanelere ikişer, üçer hayvan bırakılması gereklidir. Bu düzenleme yapıldığı takdirde halk da kendine düşecek yardımı yapmaya hazırdır.
- Muş ve dört kazasında telgrafhane yoktur. Bölgenin emniyet ve güvenliği için acil olarak Muş ve dört kazasına birer telgrafhane yapılması gerekmektedir. Telgrafhanenin telgraf direkleri ve bu direklerin dikilmesi, telgraf hattının çekilmesi ahali tarafından yapılması kararlaştırılmış olup, telgrafhanelerde görevlendirilecek memur ve diğer personelin maaşlarının hazineден verilmesi sağlanmalıdır. Bölgenin durumu dikkate alınarak, talep edilen telgrafhanelerin yapımına bir an evvel başlanmalıdır.
- Erzurum yolu üzerindeki Çarıncur, Aras, Murat ve Karasu üzerindeki mevcut köprüler ahşaptan olması nedeniyle çok çabuk harap olmakta, üç- dört yılda bir oldukça yüksek masrafla tamir edilmektedir. Tamirat için bazı yıllar ahşap temininde de oldukça zorluk çekilmektedir. Bu durum dikkate alınarak belirtilen köprülerin taştan yapılması gerekmektedir. Bu köprüler taştan yapıldığı takdirde, uzun yıllar tamire ihtiyaç göstermeyecekleri gibi, belirtilen

masraflar yapılmayacaktır. Köprüler taştan yapılması halinde, ulaşım rahatlayacak, ahali ihtiyaç duyduğu emtiayı rahatlıkla temin edebileceği gibi, tüccar da ticaret eşyasını rahatlıkla istediği mıntıkaya ulaştıracaktır ki, bu durum halkın ihtiyaç duyduğu mal ve rahatı temin edeceğini gibi, alım gücü oldukça düşük olan halkın, hiç olmazsa biraz daha ucuz fiyata ihtiyacını temin edebilmesini de sağlayacaktır.

Yukarıda anlatılanlara bakıldığında Muş'ta en çok yol, menzilhane, bazı kazalara telgrafhane ve köprü yapımı konuları gündeme getirilmiştir. Bunların yokluğunun ne sıkıntılara neden olduğu ve nasıl halledileceği konusunda da bilgi verilmiştir. Ayrıca halkın fedakârlıktan kaçınmayacağı özellikle ticaretin işleyebilmesi ve güvenlik açısından bunların giderilmesinin elzem olduğuna da dikkat çekilmiştir.

3.1.2. Ahalinin İhtiyaçları

Layihada ahalinin ihtiyaçlarına ilişkin olan kısımda şu bilgiler verilmektedir (BOA. Y. PRK. UM. Dosya: 3/48, Defter 1, s. 16):

- Bu havali insanlarına eğitim verilmediğinden ilim ve fenne bakışları oldukça yetersizdir. Çocuk ve gençlere fen ve ilim öğretilmemesi nedeniyle, belirtilen hususlardan habersiz körü körüne yetişmektedirler. Her çeşit ilim ve maârifin kıymetini anlatmak ve faydalarını göstermek gerekir. Halka kalırsa çocuklarını mektebe verme taraftarı değildir. Yetişen genç ve çocukların da bakışları ailelerinden farklı değildir. Kendi hallerine bırakıldığı takdirde mektebe gitmeleri söz konusu olmaz. Bu durum dikkate alınarak bunların okuyup yazmaları için, ailelerin çocuklarına okutmaları mecbur tutulmalı, çocuğunu mektebe göndermeyen ailelere ceza uygulanmalıdır. Her aile ile teker teker ilgilenerek bu durumun ortadan kaldırılması gerekmektedir. Bu amaçla şimdilik her mahalle ve köyde bir oda temin edilerek mektep haline getirilmelidir.

- Sıbyanın okutulması meselesine gereken önem verilerek, bu konuda Muş ve çevresinde mektep açılması ve buraya gençlerin ve çocukların zorunlu olarak devamlarının sağlanması için bir talimatname düzenlenerek gönderilmesi; Muş halkı oldukça yoksul olduğundan mektep giderlerinin tamamını karşılamalarına imkânları olmadığının, hazineden yardım yapılması gerekmektedir. Gönderilecek talimat ve yardım çerçevesinde, yapılacak olan eğitimin, vilayet ve kazalardaki memurlar tarafından takip edilmesi sağlanmalı, mektebe devam etmeyen çocukların devamı yine yetkililerce sağlanmasına müsaade edilmelidir. Düzenlenecek talimatnamede bu konunun yer alması yarar ve oldukça yararlı olacaktır.

- Muş ve çevresinde ziraatın gelişmesi için, suyun sağlanması yanında yeni tarım usullerinin de öğretilerek geliştirilmesi gerekir. Sadece buğday ve arpa'dan başka, bazı tarım mahsullerinin de burada ekilmesi, Muş halkına yarar sağlayacaktır. Bunu sağlamak için bir ziraat memurunun görevlendirilmesi lazımdır. Görevlendirilecek ziraatçı, çiftçiye yeni usuller yanında, tarımdaki yeni gelişmeleri de aktaracağından, tarımın gelişmesi kısa sürede gerçekleşecektir. Ziraat gelişmedikçe Van her yönüyle dışarıya muhtaç durumda kalacaktır. Ekilmemiş geniş araziler işlendiği takdirde, elde edilecek mahsulâtın vilayet dışına da satışı yapılacaktır. Bu durum sefaletin ortadan kalkmasını sağlayacaktır (BOA. Y. PRK. UM. Dosya: 3/48, Defter 1, s. 3). Ziraat erbabı ihtiyacı olan parayı yüksek faizle şahıslardan almaktadır. Hasat sonunda elde ettikleri mahsul, aldıkları borcun faizini ancak karşılamaktadır. Bu durum dikkate alınarak kurulması kararlaştırılarak faaliyete geçen "Umumi Menfaat Sandığı"nın sermayesinin artırılması gerekir. Umumi Menfaat Sandığı yeterli sermayeye sahip olduğu takdirde, halk dışarıdan borç almayarak, sandığa borçlanacaktır. Bu durum ahalinin mağduriyetini önleyecektir.

- Umuma ait olan mevcut vakıfların ve medreselerin ıslahı gerekir. Vakıflara ait terk edilmiş, boş bırakılmış arazilerin durumlarının tespit edilmesi ve bu arazilerin işletilmesi, hem vakıflar açısından hem de ahali açısından yararlı olacaktır. Miri arazilerinin durumu da aynıdır. Bu arazilerinde işletilmesi için, ilk önce arazilerin durumları tespit edilerek topraksız ailelere dağıtılmalı

ve işletilmesi sağlanmalıdır. Bu konuda yetki verilirse, gerekli çalışmalar yapılarak, boş bırakılan arazilerde tarım yapılması sağlanacaktır.

Yukarıda anlatılanlara bakıldığında eğitimin önemli bir sorun olarak dile getirildiği görülmektedir. Özellikle halkın eğitime önem vermemesi durumu kötüleştirmektedir. Bu durum karşısında devlet yetkililerinin araya girerek devlet tarafından gerekirse cezalarla bu işlemin zorla yaptırılması istenmiştir. Burada değinilen diğer bir konu ise ziraattır. Verimli bir ovası bulunan bölge de üretilen ürünlerin yanı sıra başka ürünlerinde burada üretilebileceği, bu konuda bir ziraatçıdan yardım alınmasının gerekliliğine değinilmiştir. Ayrıca bölgede bulunan vakıflara ait boş arazilerin tespit edilerek bunların işletilmesinin halka verilmesinin hem halk hem de devletin kaynaklarının kullanılması ve gelire dönüştürülmesi açısından faydalı olacağı da belirtilmiştir.

3.1.3. Muş'un Eşraf Hanedanı

Muş'un ileri gelenleri, sözü tutulan aydın kişileri ile ilgili olarak şu bilgiler layiha içinde yer almaktadır (BOA, . YPRK. UM. Dosya: 4/10, s. 14):

Bölgenin ileri gelenleri, sözü tutulan kişileri de bu layiha içinde yer almaktadır: “*Taşozade Selim Ağa, Süfla Mahallesinden Hacı Alizade Halit Ağa; Aynı Mahalleden Mirza bey; Muş Ümerasından Selim Bey; Kale Mahalsinden Selim Ağa, Molla Haşemzade Abdullah Efendi; Mirahorzade Reşit Ağa*”.

Bu bilgiler meydana gelecek olaylar karşısında kimlere danışılması gerektiği konusunda yardımcı olacağı gibi aynı zamanda bölgenin tanınmış ve ileri görüşlü ailelerinin halk üzerindeki etkisinden faydalanılması açısından da yararlı olacağı kanaatindeyiz.

3.1.4. Ehli Servet (Servet Sahibi Olanlar)

Muş'un servet sahibi olan halkı layihaya göre şu kişilerdir (BOA. YPRK. UM. Dosya: 4/10, s. 18): “*Sıraçzade Nadir Ağa; Kale mahalleli Tüccardan Yakupzade Yasin Efendi; Hacı Alizade Hacı Eyüp Ağa; Kale mahalleli Yasin Efendi; sayılı tüccarlardan Hacı Esat Ağa; Makdis Ağacan Ağa; Polerzade Espitan Ağa; Ermeni milletinden fırıncızade Muhbatar Ağa; Taşozade Mustafa Ağa; tüccardan Rızvanzade İbrahim Ağa; Keşiş oğlu Apdis Ağa; Vartan oğlu Ohan Ağa; Ballaaroğlu Agop Ağa; Mirican oğlu Bağos Ağa; Makdis Srekezzade Makdis İbrahim; İstanbul'lu Ağop Ağa.*”

3.1.5. Muş'un Nüfusu ve Suç Durumu

Günümüzde de Doğu Anadolu nüfusu konusunda birçok tartışma vardır. Özellikle Ermenilerin ikamet ettikleri bölgelerin nüfusları Avrupa devletleri tarafından da sürekli kontrol altında tutulmuştur. İngiliz belgelerinde Bitlis ve Muş'un nüfusu aşağıdaki gibi gösterilmektedir (Turkey. No.6 (1881)Further Correspoindence Respecting The Condition of The Populattions In Asia Minor And Syria (In Continnation Of “Turkey No.23 (1880”) , 1881, s. 130):

Bilindiği üzere Osmanlı Devletinde asker ve jandarma ihtiyacı için buna uygun olan nüfusun hesaplanması ve devlete bildirilmesi gerekiyordu. 14 Mayıs 1855'te yayınlanan bir irade ile Gayrimüslim halka da askere gitme zorunluluğu getirilmişti (Takvim-i Vekayi 26 Şaban 1271) (Engelhart, 2010, s. 151).

Tablo 1: İngiliz Belgelerinde Bitlis ve Muş'un nüfusu

Alınan Kaynaklar	Müslüman	Gayri Müslim
Sir R. Danyel'e göre 1863 de	86.660	73.542
Mr. Consul Taylor'a göre 1869	86.100	
Tarihi bilinmeyen bir salnameye göre her Müslüman ev için 5 kişi ve her Hristiyan aile için 6 kişiye izin verilmiştir.	115.392	94.196
İmparatorluk komiseri Yusuf paşa tarafından verilen bilgiye göre	114.396	93.786
General Baker'in istatistiklerine göre	242.920	136.614

Bu nedenle eli silah tutabilecek kişiler Muş mutasarrıfı tarafından bu layiha ile merkeze bildirilirken, nüfus kayıplarına ve bunların sebeplerine de değinilmiştir. Muş Mutasarrıfının verdiği bilgilerden bölgede halk arasında sıtma olarak da bilinen humma denilen hastalığın yaygın olduğu ve genel olarak aşağıda belirtilen zaman aralıklarında bu nedenle can kaybı yaşandığı da görülmektedir. Buna göre:

Doksan üç senesi kameriyesi şaban'ından doksan yedi senesi şevval'inin ayının sonuna kadar Muş kazası ile Ova kurlarının Müslim ve Gayri Müslim ahali ile bir yıl zarfında yeni doğan, vefat eden ve nüfusa dahil edilen asker ve jandarma ayrı ayrı olarak düzenlenen nüfus durumu layihada şu şekilde gösterilmiştir (BOA, . YPRK. UM. Dosya: 4/10, s. 5).

Tablo 2: Gayrimüslim

Açıklama	Yıl	Vefat	Doğan	Nüfus
Bu yıl içerisindeki ölümlerin nedeni humma hastalığıdır	1293 yılı başlangıcından sonuna kadar	305	300	18133
	1294 muharrem ayından 1295 Muharrem ayına kadar	410	410	18133
	1295 yılı muharrem ayından 1296 Muharrem ayına kadar	315	305	187123
	1296 muharrem/1297 muharrem ayına kadar	332*	171	17965

*Bu yılki ölümlerin sebebinin ekseriyeti humma hastalığındandır.

Tablo 3: Müslüman

Yıl	Vefat	Doğum	Jandarma	Asker	Nüfus
1293 yılı başlangıcından sonuna kadar	220	220	335	171	9344
1294 muharrem ayından 1295 Muharrem ayına kadar	751	351	293	272	8944
1295 yılı muharrem ayından 1296 Muharrem ayına kadar	250	600	337	141	9294
1296 muharrem/1297 muharrem	260	260	281	-	9294
	1481	1431		584	

Tablo 4: Müslim ve Gayri Müslim Nüfus Toplamı Genel Toplam

Yıl	Müslüman	Gayri Müslim	Toplam
1293 yılı başlangıcından sonuna kadar	9344	18183	27577
1294 muharrem ayından 1295 Muharrem ayına kadar	8944	18133	27127
1295 yılı muharrem ayından 1296 Muharrem ayına kadar	9294	18123	27417
1295 yılı muharrem ayından 1296 Muharrem ayına kadar	9294	17965	27259

Tablo 5: 1293 Senesi Şaban Ayından 1296 Senesi Ağustos Ayının 27 Gününe Kadar Muş Kazasında Vuku Bulan Cinayetler (BOA, . YPRK. UM. Dosya: 4/10, s. 14):

Açıklama	Senei kamer	Kız kaçırma	Giyah - ihrakı	Sirkat	Gasp ve garet	Darp-cerh	Katil
Mahkeme kayıtlarına göre	1294	-	-	1	2	1	2
“ “ “	1295	-	-	1	2	1	1
“ “ “	1296	-	6	5	8	3	11
“ “ “	1297	1	1	-	-	4	5
Yekün		1	7	7	12	9	19

Layiha da “18 Teşrini evvel 1296 tarihli tezkere-i Aliye ve Mutasarrıflık hükmüne imtisalen mevcut kayıtlara göre doksan üç senesi Şaban ayından doksan altı senesinin Rumuyesi Ağustos ayı yirmi yedisine kadar mevcut kayıtlar esas alınarak düzenlenen bu cetvelde belirtilen bazı suçlar halen soruşturma aşamasındadır. Bazılarında iddia ve inkâr durumu vardır. Diğerleri suçlar sabit görülerek

cezaları ifa edilmiştir. 19 Teşrini evvel 1296” denilerek layiha içerisinde mahkeme kayıtlarına göre Muş’ta işlenen suçların bir dökümü verilmiştir (BOA, . YPRK. UM. Dosya: 4/10, s. 14). Buna göre bu suçlar kız kaçırmaya, hırsızlık, gasp, yaralama, darp ve katl olduğu görülür.

3.2. Layihada Muş’un Bazı Kazaları ile İlgili Bilgiler

Layihada Muş’un bazı kazalarının durumu ihtiyaçları, nüfusları, tanınmış kişileri, talepleri, suç oranları vs konularda bilgilere rastlanmaktadır. Buna göre:

3.2.1. Malazgirt Kazasının İhtiyaçları ve Talepleri

Muş’un önemli kazalarından biri olan Malazgirt kazasının ihtiyaçları 7 Teşrini evvel 1296 tarihinde tespit edilmiş ve layihada şu şekilde belirtilmiştir (BOA, . YPRK. UM. Dosya: 4/10, s. 10):

- Malazgirt kazasında hükümet konağı yoktur, yapılması için yardım gereklidir. Malazgirt kazasına Erzurum ve Van cihetine yol yapılması lazımdır. Kazada üç fırın ile birkaç dükkân yapılarak işletmeye konulduğu takdirde, ahalimiz bu yüzden ticaret menfaati temin ederek kazanın gelişmesine sebep olacaktır.
- Kazada bulunan su arkları kenarlarına ağaç dikimi yapılırsa, faydalı olur. Bu durum kazanın görünümünün değişmesi yanında, ahalinin kazadan ayrılması bir nebze önlenmiş olur.
- Kazanın Erzurum ve Bitlis cihetlerinde bulunan Murat Nehri ile diğer nehirler üzerindeki köprüler tahtadan yapıldığı için çürümüş kullanılmaz durumdadırlar. Bilhassa Murat Nehri üzerinde keklele geçiş yapılyorsa da, çok zorluk çekilmektedir. Devamlı kaza meydana gelmekte olup birkaç adam ve hayvan telefati meydana gelmektedir. Bu nehirler üzerindeki harap köprüler taş ile yapılırsa, çevreye ve ahaliye çok büyük faydası olacaktır. Ahali bu duruma çok sevinecek devletine şükran duyacaktır.
- Kale ile Bulanık nahiyesi arasında Sincar Nehri üzerindeki köprü de haraptır. Bu köprü tamir olunursa millete kolaylık sağlanarak, ulaşım rahatlıkla sağlanacaktır.
- Bitlis ciheti ile Muş sancağının önemli bir kısmında araba yolu yoktur. Bu yollar yapıldığı takdirde devlet ve millete büyük yarar sağlayacaktır.
- Mabeyni Hümayun Baş Kitabet ve Vilayet makamının telgrafları gereğince Malazgirt’in durumu ve ihtiyaçları ile nüfus yapısı düzenlenerek durum arz edilmiştir.

Yukarıda yazılanlardan anlaşılacağı üzere bu bölgede hükümet konağı, yol, köprü, ziraat ve ulaşım için araç ihtiyaçları arasındadır. Ticaretin gelişebilmesi için ayrıca dükkân ve halkın ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için fırın yapımı da istenmektedir. Yine layihada bu kazanın nüfusu şu şekilde belirtilmiştir:

1293 senesi kameriyesi Şaban ayından 1297 senesi Şevval ayının sonuna kadar Bulanık *Malazgirt* Kazasındaki Müslim ve Gayri Müslim tebaanın miktarı, her yıl içerisinde vuku bulan doğum, ölüm miktarı ile asker ve jandarma dahil olmak üzere nüfusun genel durumu hakkında layihada şu bilgiler mevcuttur (BOA. YPRK. UM. Dosya: 4/10, s. 8):

Tablo 6: Gayri Müslim

Açıklama	Yıl	vefat	doğan	nüfus
Bu yıl içerisindeki ölümlerin nedeni humma hastalığıdır	1293 yılı Şaban ayından/1294 Muharrem Ayına kadar	231	274	9647
Bu süre içerisinde vefat edenler humma hastalığı sonucudur	1294 muharrem ayından 1295 Muharrem ayına kadar	215	248	9690
Ölümler humma ve çiçek hastalığı sonucudur	1295 yılı muharrem ayından 1296 Muharrem ayına kadar	197	261	9723
Ölüm nedeni humma hastalığı	1296 muharrem/1297 Şevval ayı sonu	216	287	9787

Tablo 7: Müslüman

Yıl	Vefat	Doğum	Jandarma	Asker	Nüfus
1293 yılı Şaban ayından 1294 senesi Muharrem ayına sonuna	407*	466	5	182	20785
1294 muharrem ayından 1295 Muharrem ayına kadar	625	317	-	85	20844
1295 yılı muharrem ayından 1296 Muharrem ayına kadar	386	365	-	140	20536
1296 muharrem/1297 Şevval ayına Kadar	298	444	-	183	20515
Yekun	1716	1592	5	580	

*Yıl zarfında Müslümanlardan ölenlerin miktarı 305 kişi olup, vefat nedeni humma hastalığıdır. Diğer vefat edenler ise asker ve jandarma olup, bunların vefat sebepleri ise çarpışmada şehit olmuşlardır. Diğer yıllardaki vefat edenlerin önemli bir kısmı humma hastalığı ve çiçek hastalığındandır.

Görüldüğü üzere bu dönemde bu bölgede humma hastalığı ve bu nedenle ölümlere sıklıkla rastlanılmaktadır.

Tablo 8: Müslim ve Gayri Müslim Nüfus ve Genel Toplam Nüfus

Yıl	Müslüman	Gayri Müslim	Toplam
1293 yılı Şaban ayından 1294 Muharrem ayı sonu	20785	9647	30432
1294 muharrem ayından 1295 Muharrem ayına kadar	20844	9690	30534
1295 yılı muharrem ayından 1296 Muharrem ayına kadar	20536	9723	30259
1295 yılı muharrem ayından 1296 Şevval ayına kadar	20515	9787	30302

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere 2 Teşrini evvel 1296 yılında Müslim ve Gayri Müslim tebaanın her sene içerisinde doğan ve ölenleri ile asker ve jandarma dâhil edilmek üzere tespit edilen nüfus durumu da belirtilmiştir.

3.2.2. Varto Kazası İhtiyaç ve Talepleri

Muş'un önemli kazalarından biri olan Varto için ihtiyaç ve talepler ise şu şekilde sıralanmıştır (BOA, . YPRK. UM. Dosya: 4/10, s. 15):

- Varto kazasının ahalisi fakir ve perişan bir haldedir, yiyecek ve içecekleri yok durumdadır. Ahalinin elinde ekinini yapabilecek ne buğday ne de arpa yoktur. Mevcut hububat ancak ve ancak, yıl içerisinde kendilerinin ekmek ihtiyacını karşılayabilecek vaziyettedir. Bir çoğununda ne buğdayı nede arpası mevcuttur. Bu durum ileride çok kötü bir hal alacaktır. Bunun için ahaliye gereken yardım yapılmalı, ekmek ve diğer ihtiyaçlarını karşılayacak tedbirler bir an evvel alınmalıdır. Bu amaç ilk etapta ziraat yapabilmeleri bin kilo buğday ve arpa halka dağıtılmalıdır. Bu yardımın gerçekleşmesi kaza halkını sevindireceği gibi devletine karşı şükran ve bağlılığı daha da artacaktır.
- Varto'yu Bingöl ve Erzurum cihetindeki toprak yollar alabildiğine bozuktur. Bu yolların önemli bir kısmının onarılması gerekmektedir. Yolları bazı kısımları bir mühendis marifetiyle tevsi edilip düzenlenirse, Erzurum ve Bingöl cihetine, ahali arabaları ile rahat iş yapabilecektir.
- Varto kazası vasatında mevcut nehrin üzerinde bulunan köprü, uzun yıllardan beri tamir edilmemesi nedeniyle yıkılmış ve harap olmuş durumdadır. Bilhassa bahar mevsiminde nehrin sularının artması ve coşkun bir hal alması, ulaşımı tamamen engellemektedir.

Köprü'nün imar ve inşası bütün yolcuları sevindireceği gibi, ulaşım rahatlayacak, ahali ihtiyaçlarını kolayca temin etme durumuna kavuşacaktır.

Ayrıca gönderilen layihada Varto kazasının ihtiyaçları 25 Teşrini evvel 1296 tarihinde bent bent yazılarak İstanbul'a gönderilmiştir.

Yukarıda anlatılanlardan da anlaşılacağı üzere Varto'da ekim için arpa ve buğday bulunmamakla birlikte, sadece içinde olan senenin ihtiyaçlarını karşılayabilecek durumdadır. Gelecek için ise durum endişe vericidir. Varto'yu Bingöl ve Erzurum'a bağlayan yol durumu da bozuktur. Bu nedenle ticaret ve ulaşım sorun oluşturmaktadır. Yine yolları nehrin iki yakasını birbirine bağlayan köprü'nün de yenilenmesi bu kazanın temel sorunları olmuştur. Kazanın nüfus durumuna bakıldığında;

1293 senesi kameriyesi Şaban ayından 1297 senesi Şevval ayının sonuna kadar Varto Kazasında olan Gayri Müslim tebaa-i şahanenin miktarı; her sene vuku bulan doğum ve ölümlerin miktarı (BOA. YPRK. UM. Dosya: 4/10, s. 12):

Tablo 9: Gayri Müslim

Açıklama	Yıl	Vefat	Doğan	Nüfus
Bu yıl içerisindeki ölümlerin nedeni humma hastalığıdır	1293 yılı şaban ayından 1294 Senesi Muharrem ayına kadar	28	53	685
Ölümler humma ve Çiçek hastalığından	1294 muharrem ayından 1295 Muharrem ayına kadar	19	31	715
Ölümler humma ve Çiçek hastalığında	1295 yılı muharrem ayından 1296 Muharrem ayına kadar	23	40	722
Ölümler humma ve Çiçek hastalığında	1296 muharrem/1297 Şaban ayı Sonuna kadar	15	28	739
	Yekun	85	151	

Kazanın asker ve Jandarma durumuna bakıldığında;

1293 senesi kameriyesi Şaban ayından 1297 senesi Şevval ayının sonuna kadar Varto Kazasında olan Müslim tebaa-i şahanenin miktarı; her sene vuku bulan doğum ve ölümlerin miktarı jandarma ve asker dahil olmak üzere durumu şu şekildedir (BOA, . YPRK. UM. Dosya: 4/10, s. 12).

Tablo 10: Müslüman

Yıl	Vefat	Doğum	Jandarma	Asker	Nüfus
1293 yılı şaban ayından 1294 senesi Muharrem ayına sonuna	102	124	5	238	6772
1294 muharrem ayından 1295 Muharrem ayına kadar	113	108	-	52	6794
1295 yılı muharrem ayından 1296 Muharrem ayına kadar	120	62	-	180	6799
1296 muharrem/1297 Şevval ayına kadar	145	98	-	132	6867
	480	392	5	602	
Yekun					

Layihada 1293 Şaban ayından 1297 Şevval ayına kadar meydana gelen ölümlerin bazılarının sebebi olarak humma hastalığı ve çiçek hastalığı gösterilmektedir. Ayrıca 1297 yılı içerisinde vefat edenlerin bir kısmının ve on neferin açlık nedeniyle hayatını kaybettiği bilgisi de verilmektedir.

Tablo 11: Varto Kazası Müslim ve Gayri Müslim Nüfus Toplamı Genel Toplam

Yıl	Müslüman	Gayri Müslim	Toplam
1293 yılı Şaban ayından 1294 Muharrem ayı sonu	6772	685	7457
1294 muharrem ayından 1295 Muharrem ayına kadar	6794	715	7509
1295 yılı muharrem ayından 1296 Muharrem ayına kadar	6799	722	7521
1295 yılı muharrem ayından 1296 Şevval ayına kadar	6867	739	7606

Varto'da ki Müslim ve Gayri Müslim tüm tebaanın her sene meydana gelen doğum-ölüm miktarı ile asker ve jandarma olarak kullanılabilecek nüfus yukarıdaki tabloda gösterilmektedir. Nüfus defterinin düzenlenmesi ve vefatların hangi hastalıklardan ileri gelmekte olduğunun izahı, 7 Teşrini evvel 1296 tarihli Mabeyni Hümayun telgraf emri üzerine, Varto kazasının 1293 senesi kameriyesi Şaban ayından 1297 senesi kameriyesi Şevval ayı sonuna kadar yukarıda belirtilmiştir.

1293 Senesi Kameriyesi Şaban ayı sonundan 1297 senesi Zilkade ayının 23 gününe kadar Varto Kazası'nda meydana gelen vukuat çizelgesi aşağıdaki gibidir (BOA, . YPRK. UM. Dosya: 4/10, s. 11):

Cetvel Muş Mutasarrıfı tarafından Varto kazasında 1293 senesi Şaban ayından 1297 senesi Zilkade ayının 23. gününe kadar vuku bulan katıl olayı ile diğer suçlara ait cetvel düzenlenerek 20 Zilkade 1297 tarihiyle hükümet merkezine bildirilmiştir (Tablo 12).

Muş Mutasarrıflığının 7 Teşrini evvel 96 tarihli emirleri üzerine Varto Kazası'nda ki Müslim ve Gayri Müslim ahalinin en kadim haysiyetli, servet ve emlak sahibi kişileri şunlardır: (BOA, . YPRK. UM. Dosya: 4/10, s. 12):

“Merkez Kazadan Mehmet Ağa, Makreviç Ağa, Şeyh Muhammed Emin Efendi, Zeynel Abidin Efendi, Rengnan Karyeli Mustafa Ağazade Zeynel Ağa, Refsan Karyeli Muhammed Ağazade Kapık Ağa, Aynı Karyeden Faki İbrahim, Şeyhpir Karyeli Yusuf ve Biraderi Selim Ağa, Inak Karyeli Abdulhamid Ağa, Kırs Karyeli Hacı Haydar Efendi, Kale Köylü Hurşit Ağa, Cibranlı Aşireti Diyadin Karyeli Şeyh İbrahim Efendi, Keremiş Karyeli Şeyh İbrahim Efendi, Tarikatı Nakşibendi Hülefasından Hacıbey Karyeli Şeyh Musa Efendi, Kendi Karyeli, Boğos Ağa ve Epir Ağa, Aynı Karyeden Kesper Ağa, Dodan Karyeli Ferman Ağa, Baskan Karyeli Hazi Ağa, Aynı Karyeden Kalo Ağa, aynı karyeden Akup Ağa.”

Tablo 12: Varto'daki vukuat tablosu

Açıklama	Sene	İzale-i bikri	Fiili şenni	Sirkat	Gasp ve garet	Katli nüfus	İcmal mevcut
Mahkeme kayıtlarına göre	Şaban 1293/ Muharrem 1294	-	-	2	-	-	2
Mahkeme kayıtlarına göre	Muharrem 1294/ Muharrem 1295	-	-	3	2	1	6
Mahkeme kayıtlarına göre	Muharrem 1295/ Muharrem 1296	1	-	21	2	4	28
Mahkeme kayıtlarına göre	Muharrem 1296/ Zilkade 1297	-	-	12	2	1	15
Yekun		1	-	38	6	6	51

4. Tartışma ve Sonuç

Muş Mutasarrıfının 1880 tarihinde İstanbul'daki hükümet merkezine gönderdiği layihâsından Muş ve kazalarının ihtiyaçları, tanınmış ve söz sahibi olan kişileri, nüfusu, askere gidebilecek nüfus, yaşam ve ölüm oranları, ölüme sebep olan bazı hastalıklar, bölgede yetiştirilen ürünler, ulaşımda hangi yolların kullanıldığı ve bu yollar üzerinde bulunan geçitlerin durumuna ilişkin bilgi edinmekteyiz.

Layihaya göre bölge de en çok yol-köprü, posta hane ve telgraf hattı inşası, menzilhane, eğitim için okul yapımı ve eğitim öğretim işlerine önem verilmesi istenmiştir. Ayrıca tarım bölgesi içerisinde yer alan Muş ve çevresinde ziraatın gelişmesi için, suyun sağlanması yanında yeni tarım usullerinin de öğretilerek geliştirilmesi zorunlu görülmüştür. Sadece buğday ve arpa'dan başka, bazı tarım mahsullerinin de burada ekilmesi konularında imkân sağlanması ve bu amaçla bir ziraat mühendisinin, Muş'ta görevlendirilmesi talep edilmiştir.

Muş'taki mevcut vakıfların ve medreselerin ıslahının gerektiği belirtilerek, vakıflara ait terk edilmiş, boş bırakılmış arazilerin durumlarının tespit edilmesi ve bu arazilerin işletilmesi, vakıfla, ahali ve çevre açısından önemli olduğu üzerinde durulmuştur. Böylece hem bu arazilerin değerlendirilmesi sağlanırken hem de devlet için yeni bir gelir alanı açılmak istenmiştir.

Layihanın verildiği dönemi kapsayan; doğum, ölüm ve nüfus istatistikleri verilerek, hem 1880'lerde bölge nüfusu hem de askere gidebilecek nüfus hakkında bilgi edinmek mümkündür. Ayrıca halk arasında sıtma denilen humma hastalığının yaygın olduğu bilgisine de layiha sayesinde ulaşılmaktadır. Bu hastalık nedeniyle ölümlerin yaşanması bölgede hastalığa karşı tedavilerin yetersiz olduğunun da göstergesidir.

Muş ve kazaları ele alındığında özellikle Varto kazasında ekonomik durumun oldukça kötü olduğu görülür. Açlıktan dolayı ölümlerin yaşanması da bunun en önemli göstergesidir.

Bölgenin ileri gelen, söz sahibi olan kişileri de layihada tespit edilmiş, gerekli durumlarda kullanılmak üzere Muş ve çevresinde birlik ve düzeni sağlayacak şahıslar da merkeze bildirilmiştir.

Kaynakça

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi). BOA. YPRK. UM. Dosya: 4/10.

BOA. Y. PRK. UM. Dosya: 3/48, Defter 1.

Turkey. No.6 (1881)Further Correspondence Respecting The Condition Of The Populations In Asia Minor And Syria (In Continuation Of "Turkey No.23 (1880") . (1881). Turkey. No.6 (1881)Further Correspondence Respecting The Condition Of The Populations In Asia London

Bayraktar, B. (2007). 20. Yüzyıl Dönemecinde Rus General Mayevsky'nin Türkiye Gözlemleri, Van-Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiği. İstanbul: İnkılap Yayınevi.

Creagh, J. (1980). Armenians, Turks and Kurds, C.II. London .

Çadircı, M. (1992,S.3). II. Abdülhamit'e Sunulan Bir Layiha:Heyeti Teftişîye'nin Gest-ü Güzar Eylemiş Olduğu Mahallerin Ahvaliyle Heyet-i Mezkur'un Harekatı. Osmanlı Tarihi Araştırmaları ve Uygulamaları Merkezi Dergisi, 413-485.
https://doi.org/10.1501/otam_0000000112

Çırık, B. (2016). Doğu Anadolu'da Türk Kürt Ermeni İlişkileri. İstanbul: Yeditepe Yayınları.

Devellioğlu, F. (2001). Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lugat. Ankara: Aydın Kitapevi.

- Engelhart, E. P. (2010). Türkiye'de Çağdaşlaşma Hareketleri, Tanzimat. İstanbul: Örgün Yayınları.
- Hovannisian, R. (. (2016). Tarihi Kentler ve Ermeniler, Bitlis ve Muş. İstanbul: Aras Yayınları.
- Kurat, Y. T. (1968). Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği, 1877-1880. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kütükoğlu, M. S. (Ankara 2003,C.27). Layiha. İslam Ansiklopedisi, 116-117.
- Oğuz, M. (2001). II. Abdulhamid'e Sunulan Layihalar (Basılmamış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Pamuk, Ş. (2015). *Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2016). *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Sonyel, S. R. (2009). *Osmanlı Ermenileri, Büyük Güçler Diplomasinin Kurbanları*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Pehlivanlı, H. (1997). Rus General Mayevski'nin Doğu Anadolu Raporu. Van.
- Selvi, H. (2011). Millet-i Sadıkada İsyan Ermeni Komitacıların Gizli Mektupları, 1878-1923. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Sonyel, S. R. (2009). *Osmanlı Ermenileri, Büyük Güçler Diplomasinin Kurbanları*. İstanbul: Remzi Kitabevi Şemsettin Sami (2017). Kamsû-ı Türki. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Takvim-i Vekayi 26 Şaban 1271. (tarih yok).
- Turkey. No.6 (1881)Further Correspoindence Respecting The Condition Of The Populattions In Asia Minör And Syria (In Continnation Of "Turkey No.23 (1880") . (1881). Turkey. No.6 (1881)Further Correspoindence Respecting The Condition Of The Populattions In Asia London.